

A GYANÚ SZÓ ETIMOLÓGIÁJÁHOZ

Flora Manzonetto

A *gyanú* szóról a TESz. a következőket írja (I, 1120):

"GYANÚ 1372 u./1448 k.: "[...] *gyanakoduan* [...]" (Jókk. 159); 1401: *Gyanos* sz. szn. (MNy. 10: 80); 1584: "[...] *gyanót* [...]" ; 1585: *Gianusag* sz. (Cal. 1037); [...] Ismeretlen eredetű. A *gyanúsít* talán Geleji Katona Istvántól származik, a *gyanútlan* nyelvújítási alkotás. — Az 1213/1550: *Gyonon* szn. (VárReg. 150) idetartozása kevéssé valószínű. Az 1401: *Gyanus* szn. (MNy. 25: 310) valószínűleg íráshibás alak, és azonos a fent idézett 1401-i adattal."

A cikk végén felsorolt bibliográfiai adatok ellenőrzésekor megállapíthatjuk, hogy etimológiai javaslatok csak VÁMBÉRITŐL és MUNKÁCSITŐL származnak. Az előbbi különös képzelőerőről tanúskodó Magyar és török-tatár szöveggyezések (NyK. VIII, 146) c. munkájában a következő összevetést javasolja: "*Gyanú, gyanítani*: osz. *añmak* 'gyanítani'; *andirmak* 'gyaníttatni, eszébe juttatni'." Túl az el nem hanyagolható jelentésbeli különbségen — ti. az *añmak* minden török nyelvben, ahol azt lejegyezték, csak azt jelenti, hogy 'to remember, call to mind' (Clouston 168) és nem 'gyanítani', mint ahogyan azt VÁMBÉRY szeretné —, meglepő az a tény is, hogy lehetségesnek tartja a magyarban oszmán-török szó átvételét az 1372. évet, vagyis a *gyanú* első felbukkanásának dátumát megelőzően. Nyilvánvaló történelmi okok és hangtani bizonytalanságok miatt általában a Mohács előtt a magyarba került török jövevényszavak sem vezethetők vissza teljes bizonyossággal az oszmánlira.¹

BUDENZ is ellenzi Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szöveggyezéseiről c. cikkében (NyK. X, 100) a szó török eredeztetését és pontosít: "... osz. *añ-* egyszerűen 'sich erinnern'". Mindemellett

¹ L. KAKUK, S.: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Budapest 1973. 543-545; LIGETI L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban. Budapest 1986. 544.

BUDENZ nem veszi be a szót a finnugor eredetű magyar szavak listájába sem a folyóirat ugyanezen számában, a 130-131. oldalon

MUNKÁCSI a finnugor nyelvek árja és kaukázusi elemeiről szóló művében (AKE, 309) az árja eredetű magyar kifejezések körébe sorolja a *gyanú*-t és származékait a *gyanít* tő következő magyarázatával: "...skr. *ṣan-*, *ṣna-* (praes. 3. *ṣānati*) 'kennen wissen; erkennen; wahrnehmen, erfahren, merken annerkennen' // av. *zan* (praes. 3. *zānāiti*) 'wissen, kennen' (*ava-*, *zan-* 'bemerken, wahrnehmen', *paiti-*, *zan-* 'annehmen, hinnehmen') = osset. *sōn-* 'wissen, kennen, erfahren' kurd. *sān-*, baluci *sān-* 'wissen, versehen, einsehen, denken' = ant. pers. *dān-* (*adānā* 'erwusste') pahl., neopers. *dān-* (praes. *dānam*) 'wissen'".

MUNKÁCSI javaslata, amely már jelentéstani okok miatt is vitatható, hangtani szempontból elfogadhatatlan, mivel tudomásunk szerint ez lenne az egyetlen *gy-* kezdetű árja eredetű szó a magyar nyelvben, de nem ismertek a magyar *gy-* szókezdet olyan esetei sem, amelyek előzményei között zöngés vagy zöngétlen réshang szerepelne.

A bibliográfia által idézett többi szerző inkább a szó hangtani vonatkozásival törődik. BALASSA A magyar magánhangzó története c. cikkében (NyK. XXIV, 285) az *-ú* véghangzó jellegét illetően tesz megjegyzéseket, és megállapítja, hogy "Nomen verbale képző a következő szavak *ú*, *ú*-je: [...] *gyanú* és *gyanó*."

MOÓR A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai c. cikkében (NyK. LXXIII, 20) a *gy-* kezdetű magyar szavak kérdését vizsgálva megállapítja, hogy kevés köztük a finnugor eredetű (*gy-* < *j-*); a számban legnagyobb csoport származása török, itt a *gy-*-nek a törökben *j-*, *dž-* vagy *d-* szókezdő felel meg. Jelzi még olyan *gy-* kezdetű szavak létezését, amelyek nem származnak egyik említett csoportból sem. Itt kell megjegyeznünk, hogy MOÓR nem foglalkozik azzal a néhány *ge-*, *gi-* kezdetű latin szóval, amely a magyarban *gy-* kezdettel található, mint pl. *gyehenna* + *gehenna*, *gyemma* + *gemma*, *gyömbér* + *gingiber*, *György* + egyh. lat. *Georgius*, stb.²

Nem kapunk világosabb magyarázatokat akkor sem, ha fellapozzuk a magyar nyelvi szótárakat. Mi több, a *gyanú* olyan értelme-

² L. FLUDOROVITS J. szólistáját. Latin jövevényszavaink. Budapest 1930. 30.

zését, amelyet CZUCZOR és FOGARASI ad szótárában, az etimologizálás elrettentő példájaként idézhetjük, mely önmagáért beszél:

"GYAN, elvont gyök, melyből *gyandnt* határozó, és *gyanu* (származékaival együtt) erednek. A *gyandnt* szó értelme után indulva jelent milyenséget vagy valamihez hasonlóságot, olyanságot. V.ö. GYANÁNT. Különösen a *gy* betűben rejlik ezen a fogalom, mely kitetszik a *hoggy* (mikép) és *így* (ilyképen), *úgy* (olyképen) kötszók-ból, melyek a milyenség, hasonlóság fogalmát fejezik ki, minél fogva úgy véljük, hogy *gyan* eredetileg semmi más, mint: *úgyan* v. *ugyan*, azaz oly módon, oly formán, hasonlóan. Rokon a német *ahnden*, *ahnen* szókkal [1], melyeknek közös gyöke *ahn*, szinte megvan az *ähnlich* (am. hasonló) melléknévben, és izland *andi*, *önd*. Más származtatással lehet *gyan*, am. *gon* (gondolat). Midőn idetartozóknak tekinthetők a dán *and*, svéd *ande*, melyek elmét, lelket jelentenek. Ezek szerint *gyanítani* annyit tenne: léleekben, gondolatban látni, sejdíteni. Megemlítésre méltó, hogy sínai nyelven *khung*, am. félni, kétkedni." (II, 1160.)

A szerzők a szótár 1162. hasábján újra idézik a szóalakokat: "GYANÓ (1) régies, *gyand* helyett; (2) falu Vas megyében." Ez a kettős alak megtalálható SZARVAS és SIMONYI Magyar nyelvtörténeli szótárában is, s az első kötet 1148. hasábján ezt írják (előre helyezve a régiesebb alakot): "GYANÓ, GYANÚ: *suspicio*"; és olyan mondatokat idéznek, amelyekben a két alak pontosan fele-fele arányban jelentkeznek. A szóból képzett melléknév esetében is létezik ez a két variáns, vagyis: "GYANÓS, GYANÚS 1) *suspiciax*, 2) *suspiciosus*". Ami viszont a GYANÚSÁG '*suspectio*, *suspicio*' alakot illeti, a GYANÓSSÁG forma zárójelben szerepel.

BALASSA magyar nyelvi szótárában (MNYSZ. 268) így jegyzi fel: "*Gyanú* (a régi nyelvben *gyanó* is)." Úgy tűnik tehát, hogy a régiesebb forma a *gyanó* volt, de legalább is a két variáns mindig egymás mellett létezett.

Ha a szókezdő *gy*-t a latin prepalatális *g* (+*e*, *i*)-ből magyarázzuk (lásd a fenti példákat), jogosabbnak tűnik arra gondolni, hogy a magyar *gyanú* egy későlatin **gianus*³, vagy egy vulgáris *giano* alakra megy vissza. Ez utóbbi megtalálható ALESSIO-BATTISTI etimológiai szótárában is (DEI), ahol a következő olvasható:

³ Ezt az adatot a vulgáris latin szótárakban nem találtam meg.

"*Giano*, ant. XIV sec. persona finta, falsa v. dotta lat. *Janus* antica divinità raffigurata bifronte, cfr. francese 'mot janus'." (*Giano*, 60l. XIV. sz. irod. 'színtlelő, hamis', lat. *Janus*-ból, kétarcúnak ábrázolt latin istenség, vö. francia 'mot janus'.) Az a tény egyrészt, hogy a lat. *ia*, *ja*-ból *gia* hangtani változás köztudottan korai⁴, másrészt pedig az, hogy a magyar szót nem származtathatjuk közvetlenül a latin *Janus*-ból⁵ azt sugallja, hogy a magyar szókészletbe vagy egy későlatin **gianus* (amely az egész újlatin területen ismert volt, amint azt a francia alak is mutatja), vagy pedig az olasz *giano*⁶ került.

Az általunk vizsgált szó legrégebbi lejegyzett alakja egy igei forma (*gyanakoduan*, JókK. 1372). Ez a tény arra mutat, hogy a kölcsönzés ennél lényegesen korábban kellett, hogy megtörténjen. Akár késő latin, akár olasz eredetű a jövevényszó a magyarban, mindenképpen meglehetősen hosszú ideig kellett névszóként használatban lennie ahhoz, hogy aztán ígét képezzenek belőle. A magyar nyelvi beszélő itáliai egyházi személyekkel és kereskedőkkel már a 14. századot megelőző századokban kapcsolatba került, amint a fentebb idézett és e két lexikai szférába tartozó latin eredetű szavakban is tükröződik, s a *g* (+*e*, *i*) szókezdőknek a magyarban *gy*-vé válása ekkorra már megtörtént. A kölcsönzés korszaka (késő-középkor, korareneszánsz) arra enged következtetni, hogy a forrás latin vagy olasz volta közömbös.

⁴ VÄÄNÄNEN, V.: *Introduzione al latino volgare*. Bologna 1971. 116. ezt a változást a III. és az V. század közötti időszakra vezeti vissza. L. még AVALLE D' ARCO, S., *Bassa latinità*, Torino 1971.

⁵ FLUDOROVITS J.: *A magyar nyelv latin jövevényszavai*. Budapest 1937. 22: "Magyar hangtörténeti szempontból tehát kétségtelen, hogy a jövevényszavainkban mutatkozó *gy* (*e*, *i*) magyarázatában lat. *j* (*e*, *i*)-ből kiindulni nem lehet..." És még a 23. oldalon: "... a *j* hangot nálunk sohasem jelölték *g*-vel."

⁶ BATTAGLIA a *Grande Dizionario della Lingua Italiana*. Firenze 1961. VI. kötetének 767. oldalán ezt írja: "*Giano*, sm. Ant. Persona falsa, ipocrita. *Frezzi*, II 16-36 *Quanti giani stan qui e questi Judì* = Voce dotta, lat. *Jānus*, ant. divinità latina rappresentata con due facce." (*Giano*, e.sz. hn. ant. Hamis, Álszent személy. *Frezzi*, II. 16-36: Mennyi Álszent (*giano*) van itt és mennyi Júdás! = művelt kifejezés, lat. *Jānus*, két arccal ábrázolt latin istenség.)

Ha nem is tudunk a kutatások jelenlegi szintjén pontos kronológiát megállapítani, gondolnunk kell arra az areális hatásra, amely észak-itáliai központokból kiindulva a magyar kancelláriák (kúriák) nyelvében jelentkezik, és amely már többször volt kutatások tárgya.⁷ De az is lehet — és elég valószínű —, hogy egy népi, de mégis művelt kölcsönzésről van szó, ami minden további nélkül elképzelhető, mert a kifejezés az újlatin területen is antonomáziából (tulajdonnévvel helyettesített fogalom) származik, és könnyen feltehetjük, hogy a szó a vulgáris latin -s véghangzós formájában került át, pontosan úgy, mint a *Jézus, magnus* vagy sok más egyházi-kancelláriai eredetű késő-latinizmus. Ebben az esetben, amikor a *Janus*, vagyis *Giano* vagy *kétely* antonomáziaként közös főnévvé, majd ezek után *kétes, kétséges, kétértelmű* melléknévvé változik, könnyen feltehetjük, hogy a beszélő ésszerűsíti a használatát és az -s végződésű szóalakot (*gyanús*) besorolja az azonos végű magyar melléknevek kiterjedt csoportjába, és népetimológiával megalkotja az -s melléknévképző egyszerű elvonásával a *gyapjú, gyalu*, stb. szavak analógiájára a *gyanú* főnevet.

Ez az etimológia mindenekelőtt a szemantikai problémát oldja meg. Nincs szükség többé arra, hogy a *wissen*-t erőltessük, vagy az *ahn* tövet, amint azt MUNKÁCSI, ill. CZUCZOR és FOGARASI tették, mert a kifejezés ALESSIO-BATTISTI magyarázata szerint önmagában hordja a kétértelmű, ambivalens, tehát *gyanús, kétséges* dolog jelentését. Az olasz nyelvben a kettős arcú isten, *Giano* nevéből⁸ származik a mondás: "E' un uomo a due facce!" (Kétarcú ember!), amit megbízhatatlan, kétszínű egyénekre mondanak.

⁷ Italia ed Ungheria. Szerk. HORÁNYI M., KLANICZAY T. Budapest 1967; Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Szerk. BRANCA, V. Firenze 1973; Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del rinascimento. Szerk. KLANICZAY T. Budapest 1975; BALÁZS J.: La latinità in Ungheria come fenomeno areale. In: La lingua e la cultura ungherese come fenomeno areale. Szerk. CSILLAGHY, A. Venezia 1981.

⁸ A latin *Janus*-t a MEILLET-ERNOUT szótár így határozza meg: "ianus (ianus)-i ... Personnifié et divinisé Ianus symbolise le passage par ses deux visages opposés l'un à l'autre, l'un devant, l'autre derrière la tête (Ianus anceps) et par la forme de son temple qui comporte également deux portes opposées."

A magyar nyelv, mint minden más nyelv, jól ismeri az ilyen típusú nyelvi változást, vagyis amikor egy tulajdonnévből közös főnév lesz, amely az eredeti névhez kapcsolódó tulajdonságot jelöli. Olyan nyilvánvaló analógiákra szeretnénk itt emlékeztetni, mint az *aggastyán* (+ *Agoston*), *fukar* (+ *Fugger*), *kaján* (+ *Káin*), vagy mint a *sváda* ~ *jó sváddájú* 'jó beszédű, könnyen beszélő', amely kifejezést Fábián a *Suadea*, a beszélőképesség és a könnyed stílus latin istennőjének a nevéből származtat (MNY. LIII, 423).

A *gyanú* szó esetében a szemantikai változás már a kölcsönzött szót átadó nyelvben is megérett, és így került a magyar nyelvbe, ahol a *gyanús* melléknévi formában (lásd pl. *gyanús alak*) őrizte meg az eredetibb jelentést, míg a *gyanú* szóban az a fogalom nyert főnévi alakot, amelynek pontosan 'gyanakvás, kétely, kételkedés, kétség' lett a jelentése. A negatív jelentéstartalom, ill. a *gyanús* melléknévhez kapcsolódó moralisztikus színezet ugyanakkor bizonyosan később alakult ki. Egészen biztos, hogy a *Ianus* vagy *Giano* jelentése eredetileg 'kettős, ambivalens', azaz 'kettős természetű' és nem 'kétértelmű' volt minden olyan szövegösszefüggésben, ahol egyszerű volt a visszautalás az eredeti kiindulásra, vagyis a kettős arcú latin istenre.

Így szeretnénk az első nagy magyar lírikus, Janus Pannonius (1434-1472) költői nevét is értelmezni, hiszen irodalmi neveltetése folytán itáliainak és latinnak érezte magát, ugyanakkor magyar származását is büszkeséggel említi: valószínű tehát, hogy ezt a kettősséget akarta választott humanista nevében is kifejezni.

A RITKÁBB, RÖVIDÍTÉSSEL JELZETT MŰVEK LISTÁJA

ÁKE = MUNKÁCSI B.: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Budapest 1901.

CLAUSON = CLAUSON, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford 1972.

CZUCZOR-FOGARASI: A magyar nyelv szótára. I-VI. Pest 1862-1874.

DEI = ALEXSIO-BATTISTI: Dizionario etimologico italiano. I-V. Firenze 1950-1957.

MEILLET-ERNOUT; Dictionnaire de la langue latine. Paris 1951.

MNySz. = BALASSA J.: A magyar nyelv szótára. I-III, Budapest 1940.

TO THE ETYMOLOGY OF THE WORD *GYANŰ* 'SUSPECT'

Flora Manzonetto

After a presentation of the etymological proposals to date the author derives a new idea: according to her the Hungarian *gyanŰ* goes back to a late Latin **gianus* or to a vulgar *giano*. The latter can be found in the etymological dictionary of Alessio-Battisti with the meaning 'false person'. The word derives from the name of the Latin god *Janus* who was represented as two-faced. This etymological proposal in contradiction of earlier ones facilitates the explanation of the meaning of the word and is a new addition to the Hungarian — North-Italian relationships of the late medieval ages. The etymology of the word belongs to a serie of semantical changes where we have other examples of proper name → common noun changes (*aggastydn*, *fukar*, *kajdn*, *sváda*).